

Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila –
Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben.*

Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben.

Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat – Állambiztonsági Szolgálatok
Történeti Levéltára, Pécs–Budapest, 2013. 559 oldal.

A bűnbak és a bűnbakképzés integráns része az emberi történelemnek, sőt az egyéni életeknek is. Nincs ugyanis olyan ország, nemzet, amelynek a kultúrájához, identitásához ne tartozna egy meghatározó negatív történelmi eseményhez vagy társadalmi-politikai jelenséghez kapcsolódó bűnbak. Ez lehet egyén, egy másik nemzet vagy saját országon belüli népcsoport, de lehet társadalmi csoport és természetesen a felsoroltak együttese is.

A bűnbak mint történelmi jelenség vizsgálata korántsem egyszerű feladat, ugyanis ahogy az emberi történelem során oly sok minden, úgy a bűnbakképzés gyakorlata is átalakult az idők során. Eszköztára – a könyvnyomtatás, a tömegmédiá, majd az informatika hozta kommunikációs forradalmak során – folyamatosan bővült, a bűnbak jellege, jelentése, meghatározása, kialakulása pedig a korok igényeinek, illetve társadalmi viszonyainak megfelelően változott. A bűnbakképzés történetének kutatása tehát összetett feladat, amely nagyszámú, különböző korokat különböző módszerekkel kutató történész, szociológus és pszichológus részvételével valósítható meg a legjobban. Ezt az igényt próbálták meg kielégíteni a *Bűnbakok az európai és a magyar történelemben* című, 2012. augusztus 17–21. között Zánkán megrendezett konferencia előadásai, amelyek a vizsgált kötet gerincét adják.

A tanulmánykötetek gyakori sajátossága, hogy nem sikerül megteremteni a tanulmányok közti kohéziót, amelyek így csak lazán vagy egyáltalán nem kapcsolódnak egymáshoz. Ugyanakkor ennek megvan az az előnye is, hogy az egyes fejezetek, tanulmányok külön-külön is értelmezhetők. A vizsgált kötetre is érvényes a fenti megállapítás, azaz lazábban, a könyv fő témája révén kapcsolódó tanulmányokat tartalmaz, amelyek nem kiegészítik egymást, hanem az egyes történelmi időszakok jellegzetesebb eseteit vizsgálják. Ez alól kivételt képez az első szerkezeti rész, ahol egymáshoz jobban illeszkedő, egymást kiegészítő, jórészt módszertani-historiográfiai tanulmányok kaptak helyet. A konkrét eseteket feldolgozó tanulmányoknál (második és harmadik rész) ennek a kapcsolódásnak kisebb a jelentősége, hiszen a változatos korszakok és az ismertetett esetek jellege nem teszi lehetővé, de nem is indokolja a szigorú egységesítést. E tanulmányok egyes személyek (például Alfred Dreyfus), társadalmi csoportok (például az arisztokrácia) vagy eszmék (például a liberalizmus), esetleg szervezetek (például a jezsuiták) bűnbakká válását helyezik a középpontba. A bűnbak megtestesítőinek változatosságához képest viszont kissé egyenetlenre sikeredett a cikkek kronologikus megosztása, a tanulmányok többsége ugyanis 19–20. századi témákra koncentrált.

A kötet szerkezetileg tehát három nagyobb részre tagolódik. Az első nyolc tanulmány a bűnbakkérdés fogalmát, annak vizsgálati és kutatási módszereit járja körül. E tanulmányok foglalkoznak többek között a bűnbak–hős ellentétpár megjelenésének okaival, a politikai szempontokkal, az oktatás, valamint a közterek és a politikai jellegű szimbólumok (képek, jelképek, allegóriák) szerepével. Érdemes kiemelni Dévényi Anna (az oktatás által közvetített bűnbakképek vizsgálata a történelemtankönyvek tartalmán, szövegén keresztül) és Póto János tanulmányát (a köztéri szobrok sorsának vizsgálata), melyekben mind az érdeklődők, mind a kutatók számos érdekes módszertani ismeretet, új szempontot és ötletet találhatnak.

A második rész tíz egyetemes történelmi esetet ismertet kronologikus sorrendben. E tanulmányok nyelvezetüket tekintve a laikus érdeklődők számára is könnyen érthetőek, ugyanakkor megfelelnek a tudományos igényesség követelményének is. Témaválasztásukat tekintve az ismertebb, populáris témák, mint például a Dreyfus- vagy a Nixon-ügy mellett találhatóak közöttük a nagyközönség számára kevésbé ismert esetek is, mint a Dragutin Dimitrijević koncepció peréről vagy a XXIII. Jánosról szólók.

Az egyetemes történelmi tanulmányok között egy-egy középkori, kora újkori, illetve mindkét korszakot átfogó témát találunk, a többi írás újvagy jelenkori témájú. Olvashatunk e részben például a boszorkányüldözésekről és általában a kora újkori női ellenségképről vagy a Franco-rendszer bűnbakképzési módszereiről. Ez utób-

biakról két tanulmányban is: Lénárt T. András a vértisztasági törvényeket, Harsányi Iván a különböző eszmék, mozgalmak bűnbakszerepét vizsgálja történelmi korszakokon átívelően. Viszont a bemutatás módja, módszere még azokat a tanulmányokat is érdekessé teszi, amelyek témáját az olvasó jól ismerheti. Különösen a két spanyol vonatkozású írásnak, valamint Lengyel Tünde boszorkányokról szóló tanulmányának nagy erénye, hogy a bűnbakképzési folyamatot időben széthúzza mutatja be. A Franco-rezsim bűnbakképzési metódusainak emlékezetpolitikai és jogi alapjait például a szerzők középkori és kora újkori előzményekben keresik (egyes eszmék, például a szabadkőművesség, a liberalizmus demonizálásának, visszamenőleges hatályú büntetésének, büntethetőségének kapcsán). Az olyan, ma már klasszikusnak tűnő esetet, mint a Dreyfus-ügyet ismertető tanulmány (Majoros István) is sok új ismeretet nyújt a témáról, elsősorban a titkosszolgálati megtevesztés szerepéről a kapitány elítélésében. Az I. világháború centenáriuma miatt érdekes a Fekete Kéz nevű szervezet vezetője, Dragutin Dimitrijević esetének a bemutatása (Hornyak Árpád). Őt a háború alatt az emigráns szerb kormány végezte ki koncepció per után, paradox módon azért, mert a központi hatalmakkal való békét támogatta, és ki akarta léptetni Szerbiát a háborúból.

A magyar esetekkel foglalkozó blokk első ismertetett bűnbakja Szapolyai János, rajta kívül még egy 18. századi püspököt (Padányi Bíró Márton) találunk, a többi tanulmány 19–20.

századi témájú. Ennél nyilvánvalóan több bűnbakszerepet betöltő személyt találhatnánk mind a kora újkorban, mind a középkorban, ez utóbbi időszakot ráadásul egyetlen tanulmány sem képviseli. Mindez meglehetősen egyetlenné teszi a kötetet, véleményem szerint a korábbi korok bűnbakjai közül is érdemes lett volna néhányat bemutatni. Ugyanakkor a 20. század rendszerei, gyökeres politikai fordulatai bőségesen szolgálnak kutatható-bemutatható bűnbakokkal, ami miatt nem csodálkozhatunk a jelenkori történetek túlsúlyán.

Míg az egyetemes történelmi részben hosszú időbeni visszautalásokkal teli tanulmányokat láthatunk, ebben a szakaszban ilyenekkel már nem találkozunk. A 19–20. századi bűnbakképzések az antiszemitizmuson, majd az osztályharcon alapuló ellenségképek táptalajának bemutatásaként szerepelnek. Ez részint egyfajta mozaikjellegű kölcsönöz a blokk darabjainak, de – különösen az 1945 utáni időszak bűnbakképzéseiről szóló tanulmányoknál – egyúttal kohéziót is teremt az írások között azáltal, hogy a sok kis részletből a korszak bűnbakképzési módszere egy nagy, színes képpé áll össze.

Az 1945 előtti időszak témái közül érdemes kiemelni a Herczeg Ferenc – irodalmi műveiben elhelyezett – politikai ítéleteit tárgyaló tanulmányt (Gazdag László), amelyek az író széles olvasóközönsége miatt a társadalom jelentős hányada számára megerősítették a Horthy-rendszer bűnbakképeit. A nemzetiségi kérdések megvilágítása a talán kevésbé ismert(etett) magyar–ruszin viszony tükrében történik Fedinec Csilla tanulmányában,

ahol az I. világháború utáni évekből ismerhetjük meg a különböző fel-fogású magyar politikai vezetések és politikusok elképzeléseit a ruténnel kapcsolatban. Az egyik, s talán legérdekesebb a *Szálasi Ferenc, a tökéletes bűnbak* című tanulmány. Itt Karsai László arra világít rá, hogyan lesz a kétségkívül menthetetlenül bűnös emberből végül egyszemélyi felelőse a tragikus eseményeknek, miközben számos más közvetlenül bűnös személy megúszta a felelősségre vonást (például azért, mert a nyilasok mentették fel abból az állami tisztségből, amelyet a deportálás alatt betöltött). Ebből az egy kiragadott példából is látszik, hogy a bűnbakszerep milyen sokrétű jelenség, amely nemcsak vádként, hanem felmentésként is használható, ha sokak bűneit egyetlen „tökéletes” bűnbakra – jelen esetben Szálásra – hárítjuk. Egyébként a „bűnbak” szó eredetéhez ez a jelentés áll a legközelebb, a zsidó kultúrában ugyanis a közösség valamennyi bűnét jom kippurkor egy bakra ruházták rituálisan, majd a sivatagban kergették.

A magyar esetekkel foglalkozó rész huszonkét tanulmányából a bűnbakképzés szinte teljes eszköztára megismerhető. Különösen a szocialista propaganda verbális és grafikai módszereinek megjelenítése, valamint a kommunista párton belüli küzdelmekből fakadó esetek (konceptációs és kirakatperek) ismertetése teszi ezt sokszínűvé. Az osztályellenségek, „árulók” ellen például a *Ludas Matyiban* igen komoly, rajzok százait felvonultató hadjárat indult. Megjelentek itt a régi elit képviselői, a kulákok és persze a mindennemű szabotőrök, feketézők,

akiknek a külső ismertetőjegyei – például kövérség, öltözködés – hamarosan meghatározókká váltak az emberek ellenségéről alkotott elképzeléseiben. Kovács Kristóf tanulmánya (*Reakcy Jóskától Kulák Kelemenig*) az egyetlen egyébként, amelyben képi anyag jelenik meg, bár azt mindjárt hozzá kell tenni, hogy néhány írás használ táblázatokat is. A koncepciók percek, politikai indíttatású eljárások világa is megjelenik több tanulmányban, rávilágítva azok összetettségére, céljaira. Megtudhatjuk, milyen célokat szolgált a Rákosi-korszakban a pusztá megfélemlítésen kívül az egyetemi hallgatók elleni fegyelmi eljárás, vagy azt, hogyan vált egy „elitnek” számító csoportból, a termelőszövetkezeti vezetőkől bűnbak az MSZMP-n belüli küzdelmek következtében. Összességében elmondható, hogy a magyar történelmi példákat feldolgozó tanulmányok is színvonalas munkák, amelyek között laikus és szakértő egyaránt találhat érdekes, új információt, amelyek segíthetik a további vizsgálatokat.

A kötet a kronológiai egyenetlenségeken túl jól szerkesztett, a három rész megfelelő tagolást ad, a lábjegyzetek egységesek és követhetők. A könyv fedőlapja is jól illusztrálja a témát, illetve a tanulmányokból levonható tanulságokat: az egymást kölcsönösen „körbevádoló” – egymásra mutogató –, egyedül vagy csoportban álló emberek, illetve az őket jelző sematikus figurák színezése világosan utal arra, hogy bűnbak bárkiből lehet, és a bűnbak-szerep sokban függ a nézőponttól és a történelmi helyzettől. A szerzők, akik között vannak pszichológusok, történészek, levéltárosok, fiatal PhD-hallgatók és tekintélyes professzorok, véleményem szerint jó és igényes munkát végeztek. A könyvet bárkinek ajánlom, aki szeretne többet megtudni a témában, s eligazodni a bűnbakok sokrétű, még korántsem teljesen ismert és ismertetett világában.

Molnár Dániel Márton